

MARTIEN E. BRINKMAN
PIETERJAN MELLEGERS

'HIER STOKT HET HANIGE HEILIGE WOORD'

TIEN MILLENNIUM-
DICHTERS OVER
EEN ZINVOL LEVEN

MARK BOOG
BABS GONS
LIEKE MARSMAN
MUSTAFA STITOU
LUCAS RIJNEVELD
ELLEN DECKWITZ
ALFRED SCHAFFER
RODAAN AL GALIDI
MAUD VANHAUWAERT
ESTER NAOMI PERQUIN

VOLZIN.

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt door de Vrijzinnige Fondsen, de Stichting Zonneweelde en de Stichting Van Eijkfonds.

Het keurmerk voor
verantwoord bosbeheer

VOLZIN.

© 2024, Volzin Magazine BV

Vormgeving omslag: Enis Odaci | Volzin Magazine BV

Vormgeving binnenwerk: Gewoon Geertje

Foto's achterflap: Daniëlle Roeleveld (foto Martien Brinkman)
en Jeroen Jumelet (foto PieterJan Mellegers)

Drukwerk: PrintSupport4U

ISBN: 978-90-834554-0-2

NUR: 306

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

TELLEN

D. kijkt graag vogels, ik mag mee. Kijk, zeg ik,
een bonte ekster. Nou, zegt D.,
dat is een Vlaamse gaai.

En daar, bij de waterkant, zit een jonge
wintertaling. Nou nee, zegt D.
Dat is een smient.

Verrijkend is het, vogelkijken. We zijn pas
net begonnen en we hebben er
al vier gezien.

Ester Naomi Perquin, uit *Ongevraagd advies*

WEES VOORZICHTIG MET DE DINGEN

ze zijn zo eindig
Behandel de dingen met zachtheid
hen kun je begrijpen
 een pen, een boek, een glas,
 een eikenhouten kast
Je kunt ze houden in je hand,
je kunt ze wegen
op de palm van je hand
Je ziet de nerven, de vingerafdrukken,
je voelt hoe ze koud zijn
en warm worden
in de palm van je hand

Leg je wang tegen een koele vaas,
omarm je liefste stoel;
wees zacht voor de dingen
want ze hebben zelf geen gevoel.

PieterJan Mellegers, uit *Een als jij*

INHOUDSOPGAVE

Introductie: Aan het begin van een nieuw millennium	11
<i>Het hanige heilige woord</i>	11
<i>Van geschreven naar gesproken poëzie</i>	11
<i>Wat is poëzie?</i>	15
<i>Onze intentie</i>	18
<i>Zinvol leven</i>	19
<i>Wat is religieuze taal?</i>	20
<i>‘Boven is onder ons’</i>	22
<i>Over ons en onze methode</i>	24
<i>Literatuur</i>	26
Hoofdstuk 1: ‘Het meeste grondwater is afkomstig van neerslag’ (Lucas Rijneveld)	29
<i>Introductie</i>	29
<i>Ouderlijk milieu</i>	30
<i>Verlies</i>	32
<i>Genderidentiteit</i>	34
<i>Binnen- en buitenwereld</i>	35
<i>Verlangen</i>	38
<i>Afronding</i>	41
<i>Literatuur</i>	41
Hoofdstuk 2: ‘Is het mijn sterfdag?’ (Lieke Marsman)	43
<i>Ziekte</i>	44
<i>Activisme</i>	46
<i>De ontoereikendheid van taal</i>	48
<i>Angst</i>	50
<i>Identiteit</i>	53
<i>Religiositeit</i>	56
<i>Afronding</i>	60
<i>Literatuur</i>	61

Hoofdstuk 3: ‘Hier stekt het hanige heilige woord’	
(Mustafa Stitou)	63
<i>Stitou en de islam</i>	64
<i>Religiositeit</i>	67
<i>Affirmatie</i>	68
<i>Eigen positie</i>	70
<i>Vader</i>	75
<i>Moeder</i>	78
<i>Afronding</i>	79
<i>Introductie</i>	83

Hoofdstuk 4: ‘Het zal maar voor even zijn, zoals het geschreven is’ (Rodaan Al Galidi)	83
<i>Introductie</i>	83
<i>Altijd maar oorlog</i>	86
<i>Verlangen naar hoop</i>	90
<i>Onmacht tot liefde</i>	92
<i>Afronding</i>	96
<i>Enkele aforismen</i>	93
<i>Het hart</i>	95
<i>Afronding</i>	96
<i>Literatuur</i>	97

Hoofdstuk 5: ‘Maar ik heb enkel lief als in een heel oud sprookje’ (Alfred Schaffer)	101
<i>Introductie</i>	101
<i>Eigen plek</i>	102
<i>Wie was ik?</i>	104
<i>Droomgedichten</i>	105
<i>Niet te persoonlijk</i>	106
<i>Antikoloniaal en antiracistisch</i>	109
<i>Speels en christelijk taalgebruik</i>	111
<i>Afronding</i>	113
<i>Literatuur</i>	114

Hoofdstuk 6: ‘Amai, kijk, wat elkaar nooit vond gonst, humt samen// In een zwiigende mond’ (Maud Vanhauwaert)	117
<i>Introductie</i>	117
<i>Stijl</i>	121
<i>Het dichterlijke ik</i>	123
<i>Tegeltjeswijsheden</i>	125
<i>Tegelijkertijd</i>	126
<i>Horizontale oneindigheid</i>	127
<i>De stad</i>	128
<i>Speurtocht naar samenhang</i>	130
<i>Afronding</i>	132
<i>Literatuur</i>	133

Hoofdstuk 7: ‘Wie god tot wapen maakt verliest zijn schild’ (Ester Naomi Perquin)	135
<i>Celinspecties</i>	136
<i>Een keuzeaspect</i>	138
<i>Welk ‘ik’?</i>	140
<i>‘Die onmogelijke taal van jou’</i>	144
<i>Over het bidden</i>	146
<i>Haar eigen positie</i>	149
<i>Literatuur</i>	153

Hoofdstuk 8: ‘Wat voorbijgaat gaat nauwelijks voorbij’ (Mark Boog)	155
<i>Introductie</i>	155
<i>Een nieuwe Prediker</i>	156
<i>Het zinloze</i>	159
<i>Liefde</i>	162
<i>De buitenwereld</i>	167
<i>Kan taal nog iets?</i>	170
<i>Toch een vorm van oriëntatie</i>	173
<i>Afronding</i>	175
<i>Literatuur</i>	176

Hoofdstuk 9: ‘Warm me met gedachten aan handen, zacht en verweerd’ (Ellen Deckwitz)	179
<i>Introductie</i>	179
<i>Oma</i>	180
<i>Opa</i>	182
<i>Haar vier bundels</i>	183
<i>Ellen Deckwitz en religie</i>	188
<i>Afronding</i>	193
<i>Literatuur</i>	193
Hoofdstuk 10: ‘Het liefste is me de taal die me zo blootlegt als mijn huid maar toelaat’ (Babs Gons)	197
<i>Introductie</i>	197
<i>De bundel Hardop</i>	198
<i>Denkbeeldige vaders</i>	198
<i>Spoken word</i>	199
<i>Slavernijverleden</i>	202
<i>Taal als redding</i>	206
<i>Spirituele verbondenheid</i>	210
<i>Afronding</i>	211
<i>Literatuur</i>	212
Slotwoord: Een nieuwe generatie	
<i>Het gemeenschappelijke</i>	215
<i>Opvallend voor deze dichters en hun generatie</i>	216
<i>De som opgemaakt</i>	217
Over de auteurs	221

INTRODUCTIE: AAN HET BEGIN VAN EEN NIEUW MILLENNIUM

Het hanige heilige woord

De titel van dit boek is ontleend aan het gedicht ‘Tempel’ uit de gelijknamige bundel van Mustafa Stitou. Hij schreef het gedicht tijdens zijn stadsdichterschap van Amsterdam ter gelegenheid van het negentigjarige bestaan van de openbare bibliotheek aldaar (2009). De ‘tempel’ is hier de bibliotheek, die rijke verzameling van boeken uit alle windstreken en culturen. (...) *van ademende waarheden is deze tempel vergeven*, dicht Stitou, *hier bespreekt het brein het brein/ bezingt wonder wonder en tegenwonder (...) er staan heelallen op de planken (...) En (...) hier stokt het hanige heilige woord (...)* Hier, in deze bibliotheek, houdt het onweersproken, masculiene gezag van de gevestigde instituties op. Hier stokt het, hapert het. Hier mag alles gezegd en geschreven worden. (...) *het eindvonnis wordt versnipperd hier (...)* Hier geldt het vrije woord. Dat ‘hier’ geldt ook voor dit boek. Hier is niets bij voorbaat heilig in de zin van buiten ons om door anderen als onaantastbaar vastgelegd en voorgeschreven. Hier is ruimte voor het nieuwe ‘heilige’, voor dat wat jonge dichters die in het derde millennium hun gedachten en gevoelens aan het papier toevertrouwen, als waardevolle bouwstenen voor hun leven zien.

Van geschreven naar gesproken poëzie

Wat het derde millennium is, denken we te weten: alles vanaf het jaar 2000. Maar wat dat inhoudt, dient continu bijgesteld te worden. Steeds opnieuw ontdekken we in wat voor tijd wij leven, en maar al te vaak worden wij verrast, staan wij verbaasd, om niet te zeggen verbijsterd te kijken naar wat de wereld, wat ons, nu weer overkomt. Zo is het ook met de poëzie. We kunnen niet eens over ‘de’ poëzie spreken. Er is poëzie voor elke tijd, voor elk moment, maar ook voor elke cultuur en elke persoon. Er bestaan zoveel vormen van poëzie als er dichters zijn.

Er bestaan zoveel vormen van poëzie als er lezers zijn. Er bestaan zoveel vormen van poëzie als er gedichten zijn die op dát bepaalde moment door die lezer in zulke omstandigheden ervaren worden. We vermijden het woord ‘gelezen’, want poëzie kan op allerlei manieren tot je komen. Gelezen en gehoord, gehoord als voordracht of als lied, verbeeld in vormen en kleuren, aangeboden en ontvangen met diverse zintuigen. Tot de poëzie in het nieuwe millennium rekenen we de gedichten die vanaf 2000 gepubliceerd zijn door dichters die voordien niet gepubliceerd hebben (Mustafa Stitou is de uitzondering op de regel).

De tien dichters die we in dit boek bespreken, variëren op het moment dat wij dit schrijven (2024) in leeftijd van 33 tot 54 jaar. Het feit dat we hen toch tot één generatie rekenen, heeft dan ook meer te maken met de publicatiedata van hun gedichten dan met hun leeftijd. De hedendaagse, Nederlandstalige poëzie betreft nadrukkelijk de publieke ruimte en maakt veelvuldig gebruik van uiteenlopende podia en media. Naast de papieren publicaties en uitgeschreven interviews zijn dat de publieke interviews, optredens op festivals en in televisie- en radioprogramma’s, op YouTube en Instagram, in podcasts en filmpjes. Gedichten als gevelteksten komen ook in steeds meer plaatsen voor. Extra markant zijn de poëziefestivals in Nederland en Vlaanderen, met als hoogtepunt ‘de Nacht’. Dat is de Nacht van de Poëzie in Utrecht, die voor het eerst in 1980 gehouden werd in de grote zaal van Muziekcentrum Vredenburg. Sindsdien is het een publiekstrekker gebleven, waar elk jaar zo’n tweeduizend bezoekers op afkomen. Eerder was er ook al *Poetry International*. Het wordt vanaf de oprichting in 1970 in de Rotterdamse schouwburg gehouden en strekt zich over meerdere dagen uit. Een meer recente loot aan deze stam vormen de *poetry slams* (letterlijk: poëzieklappen) met een competitie-element. Van onze dichters hebben onder anderen Ellen Deckwitz en Maud Vanhauwaert aan deze wedstrijden deelgenomen. Ellen Deckwitz werd Nederlands kampioen in 2009 en Maud Vanhauwaert bereikte de finale van de wereldkampioenschappen (!), in 2012. Al die evenementen hebben de betekenis van mondelinge poëzie sterk doen toenemen. Stem en pen horen in toenemende mate bijeen. Veel dichters hebben er hun faam aan te danken en zijn geroutineerde *performers* geworden.

Sommigen combineren hun optredens met het regelmatig publiceren van geschreven teksten, anderen volstaan met hun mondelinge optredens.

De start van de hausse aan poëzie-evenementen in Nederland dateert uit 1966 met *Poëzie in Carré*. Simon Vinkenoog was wild enthousiast van wat hij in Amerika meegemaakt had met de dichter Allen Ginsberg (1926-1997). Het gaat te ver hier gedetailleerd uit de doeken te doen hoe die ontwikkeling ging¹, maar laten we volstaan met het noemen van de voornaamste motors die dit genre voortstuwden: Simon Vinkenoog (1928-2009), Jules Deelder (1944-2019) en Johnny van Doorn alias Johnny the Selfkicker (1944-1991). Ze werden sterk geïnspireerd door de *Beat Poets* uit de jaren vijftig en zestig van wie naast Ginsberg de Amerikaanse schrijver en dichter Jack Kerouac (1922-1969) een van de voormannen (en naamgever) was. Eind jaren zestig valt hier ook te denken aan de in New York opgerichte groep *The Last Poets* tot wie ook de later in Nederland actieve Gylan Kain (1942-2024) behoorde.

Vinkenoog, Deelder en Van Doorn vormden decennialang de uitzonderingen in poëzieland, maar inmiddels is het *en public* voordragen uit eigen werk een breed gedeelde kunst op zich geworden. Voor een belangrijk deel heeft het podium de rol van klassieke, literaire tijdschriften als *Tirade*, *Hollands Maandblad*, *De Revisor* en *De Gids* overgenomen. In menig cv van een hedendaagse dichter wordt eerst het publieksoptreden op een van de grote evenementen genoemd. Later volgen pas de bundels. *De performers* in dit genre ‘publiceren’ hun werk doorgaans alleen op sociale mediakanalen zoals Instagram, YouTube en Vimeo. Hoewel het op zich een innerlijke tegenstrijdigheid lijkt, willen we in deze papieren bundel met gedrukte teksten de *spoken word*-poëzie ruim plaats geven. Onder *spoken word* verstaan we een performance met een zelfbedachte tekst waarvan de voordracht verheven wordt tot kunst. *Spoken word* is direct, verstaanbaar, gericht op het publiek en nadert de spreektaal vaak dicht.

1 Wie het na wil lezen, kan het boek van Saskia Frinking, Chris ten Kate en Hagar Peters (red.), *Meer Poëzie in Carré* (Awaterreeks 1), Amsterdam 2006 en dat van Koen Vergeer, *Poëzie in Vredenburg*, Amsterdam/Antwerpen 2000 raadplegen. Vergeer beschrijft ook de bijna gelijktijdige ontwikkeling in België.

Veel *performers* van de huidige, Nederlandse *spoken word*-generatie hebben zelf of in hun familie een migratie-achtergrond. Gemakkelijker dan de ‘gemiddelde’ Nederlander herkennen ze de herkomst van dit genre. Dat is in eerste instantie zwart Amerika. Nadien heeft het fenomeen zich over heel de wereld verspreid. De terugkerende thema’s zijn die van achterstelling, discriminatie, ontheemding, miskennis en problematische man-vrouwverhoudingen. Allemaal politiek geladen thema’s. Binnen dit genre besteden we in dit boek met name aandacht aan het werk van de ‘ongekroonde koningin’ van de *spoken word*-generatie Babs Gons. Dan zal ongetwijfeld duidelijk worden dat het op papier afdrucken van deze poëzie een nogal drastische amputatie inhoudt. Er valt geen klankkleur van een stem, geen ritme, geen tempo te beluisteren en mimiek en gebaren van de dichter zijn niet te zien. Ook ontbreekt de reactie van de zaal. Veel valt dus weg. Dat desondanks haar teksten ook in gedrukte vorm overeind blijven, zegt genoeg.

Ondertussen blijven bundels er nog altijd wel toe doen. Uit een onderzoek uit 2017 bleek dat de meeste Nederlanders in aanraking komen met poëzie in ceremoniële contexten (begrafenissen, bruiloften en jubilea), in de openbare ruimte of op sociale en andere media. Dat uiteenlopende gebruik is echter indirect of direct toch altijd gebaseerd op in bundels verschenen gedichten. In die bundels lijken de experimentele vormgevingen wat minder op de voorgrond te treden. Hedendaagse gedichten kunnen nu qua structuur zowel heel klassieke indelingen volgen als een eigen vormgeving zoeken, die al dichtend, improviserend tot stand komt. Soms is de grens tussen poëzie en proza nauwelijks aan te geven. Dat is sowieso al lastig want over wat poëzie is, zijn de meningen verdeeld. Tekenend is het relativiserende standpunt dat de Poolse dichteres en Nobelprijswinnares Wisława Szymborska (1923-2012) huldigt in de derde strofe van het gedicht ‘Sommigen houden van poëzie’²:

2 Wisława Szymborska, *Einde en begin. Verzamelde gedichten*, Amsterdam (1999) 2019 27e dr., 279.

Poëzie -
alleen, wat is poëzie eigenlijk.
Op deze vraag is al
menig weifelend antwoord gegeven.
Maar ik weet het niet en daaraan houd ik me vast
als aan een reddende leuning.

Wat is poëzie?

Aan die ‘reddende leuning’ houden wij ons ook maar vast, ook al vallen er altijd wel wat omtrekkende bewegingen te maken. Voor sommigen gelden criteria als een vaste verslengte, een herkenbare eenheid in een versregel en eindrijm als de signalen dat we met ‘echte’ poëzie te maken hebben. Voor anderen zijn rijmende teksten al gauw rijmpjes. Rijm mag, maar het moet liefst niet al te zeer in het oog springen. Eerder zijn het heel andere zaken die opvallen: herhalingen van woorden, van frases, van hele zinnen, ongebreidelde fantasie, verrassende woordkeus en onverwachte, soms bizarre vergelijkingen. Vaak gaat het inventieve woordgebruik gepaard met onverwachte afbrekingen van zinnen. Bijna alles wat de tekst onderscheidt van proza komt in aanmerking. Wat de combinatie van tekst en rijm betreft, die lange tijd onlosmakelijk verbonden leek met gedichten, hebben zij, de dichters van deze tijd, een deel van de geschiedenis aan hun zijde. Een groot deel van de wereldpoëzie bevatte immers geen eindrijm. Homerus rijmde niet en Shakespeare ging er heel eigenzinnig mee om. De oude Germanen rijmde niet, noch de voor-Indiërs of de opstellers van het Gilgamesj-epos. Dat er echter ook hier weer van tegenovergestelde bewegingen sprake kan zijn, blijkt uit de hedendaagse rap die juist sterk op (weliswaar vaak zeer onconventionele) rijm gebaseerd is.³

3 Ellen Deckwitz vertelt in haar podcast *Poëzie Vandaag* van 8 april 2024 dat ze bij een groep hedendaagse rappers - waaronder Joost Klein (1997) - groot enthousiasme wist los te maken over het klassiek rijmende, negentiende-eeuwse gedicht ‘Iris’ van Jacques Perk (1859-1881) dat begint met die beroemde regels ‘Ik ben geboren uit zonneglaren/ En een zucht van de ziedende zee,/ Die omhoog is gestegen, op wieken van regen,/ Gezwollen van wanhoop en wee:’ (*Gedichten*, Amsterdam (1881) 1999). Een overzicht van rapteksten biedt Henk van Zuiden, *Dicht! De beste poëzie, slamdichters en rapteksten*, Amsterdam 2009.

Bij hen die aan vaste vormen hechten, leeft vaak de verwachting dat een gedicht een boodschap heeft. Dat kán en het mág gelukkig ook, maar hoeft niet. Wat dat betreft staan we voor een soort ontmythologisering van de poëzie. Alle gewichtigdoenerij er omheen valt weg.⁴ Maud Vanhauwaert schroomt niet aan te geven dat de pretentie dat haar teksten écht poëzie zijn, haar wel eens te veel is. Ze vraagt zich af of al haar experimenten met poëzie in het publieke domein niet gebruikt worden als verhulling van een te magere inhoud.⁵

Tegenover de dichters die poëzie aanwenden om een (maatschappelijke) boodschap over te brengen, staan de aanhangers van het gedicht als autonoom kunstwerk. Zij gaan ervan uit dat alleen de poëtische tekst, die unieke combinatie van woorden, van belang is. Dus niet de achtergrond van de schrijver, niet de politieke of sociale context, maar het gedicht zelf vormt een wereld op zich. Deze vorm van poëzie is mede ontstaan onder invloed van de methode van *close reading*. Gedichten lopen dan soms het risico cryptogrammen te worden. Bij ‘onze’ dichters zitten er niet veel die het idee van de autonome poëzie aanhangen. De meesten zijn juist erg maatschappijgericht. De ontwikkeling van Alfred Schaffer is in dit opzicht opmerkelijk. Hij gold jarenlang als een ‘hermetische’, nogal cryptische dichter, maar in zijn Hans Groenewegen-lezing *Op de rug gezien* gaf hij aan, dat hij die positie inmiddels onhoudbaar vindt.⁶ Door zijn verblijf in Zuid-Afrika en door de geschiedenis van zijn familie – met name van zijn moeder – kwam hij tot het inzicht dat hij gedichten niet langer los kon zien van hun context. Meer daarover in het aan hem gewijde hoofdstuk.

Poëzie is niet alleen iets in woorden, zij heeft ook structuur, vorm en klank. Bij de door ons besproken millennials is het eindrijm grotendeels vervangen door wat wij ‘slingerrijm’ zouden willen noemen. De rijmwoorden staan soms aan het eind van de regel, maar ook vaak in het midden. Vaak gaat het om gedeeltelijke rijmen: vooral klinkerrijm neemt veelvuldig de plaats in van compleet rijm. Via de klankovereenkomst wordt een woord soms gekoppeld aan een woord veel verderop

4 Daan Doesborgh, *De Poëziepodcast*, aflevering 89, Boekenweek 2024 (20 maart 2024) met Ellen Deckwitz.

5 Maud Vanhauwaert, *het stad in mij*, 33.

6 Alfred Schaffer, *Op de rug gezien. Het evenwichtsnummer van de dichter*, Gent 2019.

in de tekst. Dat kan een woord in de eerste regels zijn gecombineerd met een woord in de laatste regel. Dit rijm slingert zich door de tekst, met de klanken nu eens aan het begin (van het woord), dan weer in het midden en soms ook aan het eind. Het effect wordt soms extra uitgebuit door te eindigen met een rijmwoord in de laatste twee regels, wat dan opeens wel volledig, conventioneel rijm mag zijn.

Minstens zo fascinerend als de vraag ‘wat is poëzie?’ is de vraag ‘wat doet poëzie?’ Ook daar zijn duizend-en-een antwoorden op te geven. Antwoorden die wat ons betreft samen te vatten zijn in de constatering dat poëzie verstand én gevoel raakt en als het ware vraagt om een reactie. Dat kan te maken hebben met de inhoud van het gedicht, maar ook met rijm en klank. Regels zijn daarvoor niet te geven. Of een gedicht ons nu de schoonheid (of de wreedheid!) van de natuur voorschotelt, een anekdote vertelt, tot verzet oproept, stem geeft aan verdriet, liefde bezingt, een dierbaar of juist pijnlijk verleden in herinnering roept, in alle gevallen gebeurt er bij de daarvoor gevoelige lezer of toehoorder iets, iets emotioneels. Poëzie raakt mensen, voegt dimensies aan hun belevingswerkelijkheid toe.⁷

Elk hoofdstuk beginnen we met wat biografische informatie. Een dergelijk begin in een boek over poëzie was lange tijd niet vanzelfsprekend. Niet altijd werd daaraan bij de interpretatie van gedichten belang gehecht. Een gedicht - zo was de gedachte - is een product van poëtische fictie en verdient primair als zodanig aandacht. Dat onderschrijven wij. Maar gedichten zijn ook geschreven door mensen van vlees en bloed, ieder met hun eigen verhaal. Dat zal zich ook altijd wel op de een of andere manier weerspiegelen in het gedicht. Het kan dan verhelderend zijn te weten wat op de achtergrond van het geschrevene meespeelt. We zagen al dat Alfred Schaffer geneigd is het belang van de context waarin hij leeft en werkt nadrukkelijker te verdisconteren. Diezelfde erkenning beluisteren we ook uit de mond van Ellen Deckwitz, nu toegespitst op de biografie van de dichter: ‘we hebben op de universiteit geleerd dat een gedicht zogenaamd een autonoom kunstwerk is, dat je niet mag doen alsof de dichter iets uitmaakt, maar

⁷ We erkennen uiteraard graag dat er onder de millennials ook een belangrijke groep dichters is die geen boodschap, schokeffect of gelukservaring onder woorden wil brengen, maar puur om het plezier van het spelen met woorden een gedicht maakt.

het maakt natuurlijk wel iets uit, (...) ook de zender of de maker is belangrijker geworden als betekenisgevend element.⁸

Onze intentie

Dit boek is geschreven door een theoloog en letterkundige, maar we hebben niet de pretentie een theologische of een literaire uitleg ten beste te geven. Een theologische duiding ontaardt nogal eens in vrome ‘inlegkunde’⁹, in het ‘dopen’ van gedichten. En een louter op literaire kenmerken gerichte duiding kan voor een breder publiek al gauw te technisch, te weinig inhoudelijk zijn. Wat willen we dan wel? We hebben de indruk dat veel poëzierecensenten van dag- en weekbladen zich religieus gezien onnodig strikt op de vlakke houden. Dat geldt in wat bredere zin ook voor andere media. We hebben te leven met religieus gezien nogal toondove media. Religiositeit lijkt nogal eens een witte, zo niet blinde vlek. Zelfs wanneer het religieuze er in onze ogen duimendik bovenop ligt, wordt het vaak niet gesignaleerd of gewoon genegeerd. Dat kunnen we wellicht - zo dachten we - in dit boek een beetje rechte trekken, zonder overigens als onvermoeibare apostelen overal naar expliciet religieuze toespelingen te zoeken. We zien niet in elke hand de hand van God en niet in elke boom het kruis van Christus. Hooguit zullen we zo af en toe op godsdienstige motieven attenderen. De insteek van dit boek onderscheidt zich daarmee zowel van al die bundels die nauwelijks aandacht aan religieus getinte toespelingen schenken als van hen die dat juist heel nadrukkelijk doen. We nemen in feite een middenpositie in. We verzwijgen niet, maar toeteren ook niet rond. Behoedzaam wijzen we zo af en toe op mogelijke associaties en attenderen we op verwijzingen naar Bijbel of Koran. Dat we daar aandacht voor vragen heeft alles te maken met de houding die de generatie van na 1975 ten opzichte van religie inneemt. Van een uitgesproken antigodsdienstige houding is vaak weinig meer te bespeuren. Voor hen is religie niet langer een te verwaarlozen factor. Het is een

8 Daan Doesborgh, *De Poëziepodcast*, aflevering 89, Boekenweek 2024 (20 maart 2024) met Ellen Deckwitz.

9 In de theologie en dan met name in de uitleg van de Bijbel (de exegese) staat de uitdrukking ‘inlegkunde’ voor het eigenmachtig inlezen (inleggen) van eigen interpretaties in de tekst. Inlegkunde geldt dan als het tegenovergestelde van een verantwoorde uitlegkunde.

van de aspecten van het leven, niet iets dat bij voorbaat een respectabele plek verdient, maar wel iets dat de moeite waard is om te verkennen. Bij de niet-religieus opgevoeden, zoals bij Lieke Marsman, signaleren we een grote mate van nieuwsgierigheid en bij degenen die nadrukkelijk wel religieus opgevoed zijn, zoals Lucas Rijneveld, zien we een milde distantie. De soms felle uitgesprokenheid van een vorige generatie is verdwenen.

Hoe de huidige generatie dichters met religie omgaat, is tamelijk diffuus. Soms kritisch, soms waarderend. Een duidelijke positie wordt maar zelden ingenomen. Vandaar dat het poëzierecensenten ook weer niet al te kwalijk valt te nemen, als ze religieuze aspecten onbesproken laten. Al gauw zouden ze daarover immers te veel óf juist te weinig zeggen. Voor de millennials houdt het loslaten van het geloof van de ouders - dat geloof blijkt bij opvallend veel van hun ouders aanwezig te zijn! - niet zozeer een bevrijding in (zoals bij een vorige generatie), maar eerder een leegte. Een open ruimte. Hoe die in te vullen? Hoe een eigen plek te vinden of te creëren? Daar lijken ze actief naar op zoek. In die zoektocht naar hun eigen plaats wordt niets bij voorbaat terzijde geschoven. Naast hen figureert de - al eerder in een voetnoot genoemde - niet onbelangrijke groep dichters die zich daarover niet druk maakt. Ze zien het schrijven van gedichten als een verrukkelijk spel. Tussen beide groepen bestaat geen strakke scheiding. Tussen hen - de 'activistische' en 'speelse' groep - bestaan gelukkig heel wat mengvormen. Wij richten ons in dit boek meer op de 'activistische' groep. Ook al is de aanduiding 'activistisch' in dit verband een nogal groot woord.

Zinvol leven

Zoals de ondertitel van dit boek aangeeft, staat voor ons centraal de vraag wat voor de te bespreken dichters (in hun gedichten) zinvolle zaken zijn, wat een leven tot een zinvol leven maakt. Religiositeit lijkt daarin een niet te veronachtzamen rol te spelen. Om dat aan te duiden blijkt bij heel wat jonge dichters hun protestantse (Lucas Rijneveld), rooms-katholieke (Alfred Schaffer en Ellen Deckwitz) of islamitische (Mustafa Stitou en Rodaan Al Galidi) achtergrond hun taalgebruik te kleuren. Ook Mark Boog en Ester Naomi Perquin zijn duidelijk van

huis uit met die taal vertrouwd. Hun generatie is niet ineens religieus geworden, maar religiositeit lijkt, nu de kerk als machtsfactor heeft afgedaan, wel wat meer op haar inherente merites beoordeeld te worden. Dichters lijken nu religie veeleer te zien als een geestverwante poging het bestaansmysterie in woorden, symbolen en rituelen uit te drukken. Het blijkt voor hen meer voor de hand te liggen haar met zaken als heilzame omvatting, levensmoed of veerkracht te associëren dan met kerk of dogma. Die laatste twee begrippen spelen in hun werk zo goed als geen rol. Het religieuze vocabulaire blijkt op de door ons te bespreken dichters aantrekkingskracht uit te oefenen, ook als ze daar van huis uit niet mee opgegroeid zijn. Wellicht dat daardoor zelfs het beeld kan ontstaan dat ze er meer een antenne voor hebben dan de meestede meeste van hun generatiegenoten. Om voor hen zinvolle zaken uit te drukken is uiteraard niet per se religieuze taal nodig. Dat zal ook in dit boek blijken. Toch raakt dat wat voor hen belangrijk is ons inziens wel herhaaldelijk aan religieuze noties. Die (h)erkenning zal ongetwijfeld afhangen van de vraag wat men onder religie en in het verlengde daarvan onder religieuze taal verstaat.

Wat is religieuze taal?

Ervan uitgaande dat taal altijd een uiting en verwerking is van wat men meegemaakt heeft, proberen we het antwoord op de bovengenoemde vraag te vinden door naar religieuze ervaringen te kijken. Die hoeven lang niet altijd ontleend te zijn aan de bekende, grote wereldreligies. Heel basaal zijn religies niet veel meer maar ook niet veel minder dan uitingen van de menselijke intuïtie of ervaring dat er iets bestaat voorbij dat wat we dagelijks met onze eigen ogen zien. Met dat wat uitreikt boven (*beyond*) het voorhandene, voelt men zich verbonden. Een religieus mens is iemand die het vermogen heeft ontwikkeld zich te laten aanspreken door iets dat buiten hemzelf ligt, dat groter is dan hij zelf. Velen zullen een dergelijke ervaring ook met muziek hebben opgedaan. Vandaar dat de parallel tussen muzikaliteit en religiositeit vaak getrokken wordt en men bijvoorbeeld spreekt van religieus getinte muziek.

Onder religieuze taal verstaan we een taal die zich openstelt voor de bovengenoemde ervaring en daar woorden voor tracht te vinden. Die

taal hoeft niet per se de geijkte taal van de bestaande religies te zijn, integendeel. Het zoeken naar een eigen taal is juist typerend voor poëzie. Een religieus mens laat zich leiden door het vermoeden dat de essentie van het eigen bestaan verbonden is met iets dat hij als de essentie van de totale werkelijkheid ziet. Die werkelijkheid wordt niet als vijandig of onverschillig ervaren, maar eerder als weldadig integrerend. Een dergelijke ervaring wordt ook wel een mystieke ervaring genoemd. Een ervaring die de laatste decennia mede door de geschriften van twee Joodse schrijfsters, Etty Hillesum (1914-1943) en Simone Weil (1909-1943), in het Westen weer veel aan actualiteit heeft gewonnen, maar in wezen een oeroude ervaring is, in tal van religies al millennia verwoord.¹⁰

Het is een mystieke traditie die al eeuwen geleden in de middeleeuwse literatuur prachtige vertegenwoordig(st)ers kende in de persoon van Hadewijch, Ruusbroec en Meester Eckhart die op hun beurt twintigste-eeuwers als Lucebert, Vasalis, Jellema en Faverey hebben geïnspireerd. Doorgaans worden aan een mystieke ervaring de volgende kenmerken toegekend: het overrompeld worden door een 'gezicht' of een visioen, het wegvallen van het tijdsbesef, de opheffing van de scheiding tussen object en subject en een met deze ervaringen gepaard gaand angst- of geluksgevoel.¹¹ Vaak klinkt in een dergelijke ervaring ook een morele ondertoon door. Mystiek en ethiek (moraal) horen nu eenmaal in alle grote wereldreligies bijeen. Verbondenheid brengt immers vaak ook een gevoel van verantwoordelijkheid met zich mee. Sterker dan hun - vooral de laatste decennia - met de mystieke traditie in verband gebrachte voorgangers in de Nederlandse literatuur hebben een flink aantal millennials dit morele aspect in hun poëzie verwerkt en verbonden met hun politiek activisme.

10 Etty Hillesum werd in 1943 in Auschwitz omgebracht. Simone Weil stierf in 1943 een natuurlijke dood in Engeland. Hun teksten zijn o.m. te vinden in Klaas A.D. Smelik, *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*, Amsterdam 1986 en S. Weil, *Liefde is licht. Religieuze teksten van Simone Weil*, Utrecht 2020.

11 Hierover schreven o.a. Maaike Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*, Amsterdam (2011) 2012 7^e dr., 761-786 ('Autobiografie en mystiek'), m.n. 777; Jan Oegema, *Lucebert, mysticus*, Amsterdam (1999) 2012 2^e dr., 289-302 ('Lucebert, mysticus na de Tweede Wereldoorlog'), m.n. 295-298 en C.O. Jellema, *Verzameld werk. Essays*, Amsterdam 2005, 187-203 ('Doorwoelde stilte') over Faverey en idem, *a.w.*, 262-277 ('Een wet tegen afbakeningen. Over Eckhart en het dichterlijke denken').

'Boven is onder ons'

De verankering van religieuze ervaringen in verbondenheidservaringen loopt parallel met de huidige tendens om het goddelijke niet primair als iets *tegenover* het aardse en menselijke te zien, maar als iets *in* het aardse en menselijke. Al ver voor de Tweede Wereldoorlog signaleerde de dichter Martinus Nijhoff (1894-1953) diezelfde gedachte in de 'jongere poëzie': 'God is in de realiteit, of Hij bestaat voor ons niet (...) Daar is Hij nog, of Hij is nergens.'¹² Bij die tendens om over *immanentie transcendentie* (het ons overstijgende in het hier en nu) te spreken past niet (meer) de gedachte van een verheven, almachtige en soevereine God, als een soort meester Albedil.¹³ Daar past eerder het zoeken naar een nieuwe taal bij die het transcendente uit het immanente op laat lichten. Een taal voor dat wat ons te midden van al het aardse (het materiële) ten diepste raakt. Dat kunnen zaken zijn die ons vrolijk en dankbaar, maar soms ook verdrietig of wanhopig stemmen. Het terrein waarop we die ervaringen opdoen, kan alle aspecten van het leven omvatten: erotiek, liefde en genot, maar ook ziekte en dood, bedrog en schrijnend onrecht. Inclusief alle daarbij behorende emoties: verrukking, blijdschap en verwondering, maar ook verontwaardiging, frustratie, machteloosheid en woede.

In een groot aantal gevallen zou dat wat voor ons waardevol en zinvol is ook het goddelijke kunnen worden genoemd. Het kan dan nog steeds om dit brede palet aan menselijke ervaringen gaan. Dan heeft het geen zin meer het goddelijke tegen het menselijke uit te spelen, want de vindplaats van het goddelijke bleek immers juist het menselijke (het aardse) te zijn. De ontdekking van dat zinvolle krijgt dan iets van een *epifanie*, een onthulling (verschijning) van de extra-dimensie die we aan onze ervaringen toekennen. Het is de ervaring een waarheid geopenbaard te krijgen. Plotseling het licht te zien. Een ervaring waarvoor elke mysticus aandacht vraagt. 'Boven is onder ons': zo zou men met een recente boektitel de intentie van de mystici door de eeu-

12 Martinus Nijhoff, *Verzameld Werk*, dl II/1: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*, Amsterdam 1961, 256-261 ('Henri Bruning'), m.n. 258.

13 Over de afwijzing van de gedachte van God als een soort meester Albedil die alles bedisselt heeft Martien Brinkman eerder geschreven in *Hoe mijn God veranderde. Een reisverslag*, Utrecht 2022, 259-269 ('Een vertrouwensvotum').

wen heen kunnen samenvatten.¹⁴ Hun visioen gaat dan ook niet over een andere werkelijkheid, maar berust op een intensief beleefde vereenzelviging met (de vaak nog ongekende mogelijkheden van) deze werkelijkheid.

Religie en poëzie

Zodra er ruimte wordt gelaten tussen taal en werkelijkheid, ontstaat er ruimte voor religiositeit. Taal heeft dan niet rechtstreeks betrekking op de waargenomen werkelijkheid. Ze kan daar ook bovenuit reiken. Taal kan ook betekenis geven aan meer dan het tastbare. Het blijkt dan soms te kunnen gaan om een nieuw soort werkelijkheid die verder reikt dan de zichtbare. Dan kunnen verrassende, niet eerder onder woorden gebrachte verbanden aan het licht komen. Verbanden die bij de dichter en de lezer soms tot gevoelens van een allesomvattende eenheid en daaraan gerelateerde gelukservaringen leiden. Het zoeken naar zulke verbanden blijkt steeds weer een prikkel tot poëzie. Telkens trachten dichters een dergelijke eenheid tot stand te brengen. Soms zijn zij het ook bij uitstek die de versterking van die eenheid signaleren en aan de kaak stellen. Soms gebeurt dat ook nogal hardhandig.

Mede door het baanbrekende werk van dichters als Willem Barnard (1920-2010) en Huub Oosterhuis (1933-2023) is het de laatste decennia heel gebruikelijk geworden voor het transcendente (het goddelijke) zo gewoon mogelijke woorden te gebruiken. Die verbreding van het religieus taalgebruik in de richting van het seculiere heeft het nodige te maken met de tendens die we in de paragraaf 'Boven is onder ons' beschreven. Als het goddelijke juist in het aardse te vinden is, dan zijn ook de woorden om dat te benoemen in het aardse - dat wil zeggen: in het seculiere taalgebruik - te vinden. Hun vrijmoedigheid om voor hen zinvolle zaken onverbloemd te noemen is een belangrijk selectie criterium geweest om tot de keuze van deze tien dichters te komen. Soms geven ze dat zinvolle een haast religieuze dimensie mee, soms ook niet.

14 Rick Benjamins, *Boven is onder ons. Denken over God na God*, Middelburg 2022.

Over ons en onze methode

Wij, Martien Brinkman en PieterJan Mellegers, zijn bovenal liefhebbers van poëzie. Martien is emeritus hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Sinds 2012 publiceert hij ook over poëzie. PieterJan studeerde literatuurwetenschap in Utrecht. Hij gaf in eigen beheer vijf dichtbundels uit en was literatuur-recensent van het *Utrechts Nieuwsblad*. Hij stond jarenlang in de kraam van zijn toenmalige uitgeverij Joris op de Utrechtse Nacht van de Poëzie in het door architect Hertzberger ontworpen Vredenburg. In 1994 schreef hij daarover het gedicht 'De Nacht' dat als pamflet tijdens de Nacht te koop was, samen met een gelijknamig gedicht van Geert Koefoed:

Hertzberger heeft de picknick al voorzien,
de ruimte als daad van bevestiging
in vrijheid gesteld. Het licht
komt hier van boven, en bovendien

worden muren mededeelzaam meegeteld.
De nacht is feestelijk verdicht
tot een woord dat leeft en adem geeft.
De één een god in 't diepst

van zijn gedichten, de ander
doodgewoon bekend van televisie.
Op de trappen pils en wijn en as

in harmonie zoals beton en perkament.
Een nieuwe vrede die
in deze burcht haar vesting vindt.

Onze methode zou een *beschouwende* leesmethode kunnen worden genoemd. Daarbinnen is op niet al te stringente wijze plaats voor *close reading*, thematische ordening en intertekstualiteit (de relatie van een tekstgedeelte met een andere, meestal oudere tekst). We proberen ons te onthouden van kwaliteitsoordelen. Alle door ons besproken dichters hebben de nodige prijzen gewonnen en hebben daarmee in de

literaire wereld hun erkenning gekregen. Wat ons vooral fascineert, is hoe deze dichters in het leven staan, voor zover ze zich daarover in hun gedichten uitlaten. Daartoe was het beperkte aantal bladzijden dat we elke dichter toekenden, natuurlijk niet genoeg, maar hopelijk wel net voldoende om een redelijk beeld te kunnen schetsen.¹⁵

Voor zover van toepassing noemen we aan het eind van elk hoofdstuk onder het kopje 'Literatuur' ook het door de betreffende auteur geschreven proza, maar betrekken de inhoud van dat prozawerk niet op onze duiding van hun gedichten. Dat zou een aparte studie vergen. Aan het eind van elk hoofdstuk formuleren we voor de goede verstaander steeds een paar hints die verwijzen naar het antwoord op de vraag wat voor deze dichters zinvolle zaken lijken te zijn. Ons expliciete antwoord staat in het 'Slotwoord'.

Hartelijk bedanken we Dirk-Jan Everts, Wim Janse, Geert Koefoed, Nineve Koushaba, Jeanine Kooistra en René van de Kraats voor hun bereidheid (delen van) het manuscript te lezen en van voor ons uiterst vruchtbaar commentaar te voorzien. Ze zullen hopelijk met voldoening vaststellen dat hun opmerkingen effect hebben gehad.

Uitgevers hebben soms de neiging te denken dat poëzie, uitzonderingen natuurlijk daargelaten, slecht verkoopt, laat staan boeken óver poëzie. Des te meer waarderen we het dat *Volzin* (in de persoon van Greco Idema en Enis Odaci) het aandurft dit boek als eerste in haar pas gestarte uitgeverij uit te geven. We hopen dat vertrouwen niet te beschamen.

Tot slot: we hebben dit boek met veel plezier en enthousiasme in betrekkelijk korte tijd (half 2023 - half 2024) geschreven. We hebben de vaart erin gehouden, de *flow* gaande. Het was bijna een Pinksterervaring.

Pinksteren 2024, De Bilt/Soest

15 Uiteindelijk is het hoofdstuk over Rijnveld wat korter en dat van Boog wat langer uitgevallen. Daar spreekt geen voorkeur uit. Het heeft eerder met hun stijl van schrijven te maken. Rijnveld formuleert kort en bondig. Vaak is een een- of tweeregelig citaat voldoende om een treffende gedachte weer te geven. Boog heeft beduidend meer ruimte nodig.